

BİR MİSRANIN İZİ İLƏ VƏ YAXUD “CEYRAN” GƏRAYLISININ TARİXİ

 Fatma Hacıyeva

Elmi-Tədqiqat Mamalıq və Ginekologiya İnstitutu, Səhiyyə Nazirliyi, Bakı, Azərbaycan
e-mail: dr.fatima79@mail.ru

Xülasə. Aşığın hər bir şeiri, hər bir misrası tədqiqatçılar, oxucular, poeziya sevrələr üçün dəyərlidir. Məqalədə Aşıq Ələsgərin “Ceyran” rədifli gəraylısı poetik və linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir. Aşığın “Ceyran” rədifli gəraylısının onun yaradıcılığının ilk illərinə təsadüf etmə ehtimalı nəzərə alınaraq gəraylının yazıya alınmış bütün variantları nəzərdən keçirilmişdir. 1926-cı ildə Şəmsilcədid adlı tədqiqatçının təqdim etdiyi ilk variant, 1934-cü ildə Hümmət Əlizadənin nəşr etdirmiş olduğu nümunə, həmçinin 1999 və 1914-cü illərdə çap olunmuş bütün versiyalar tutuşdurulmuş, fərqli variantlar müəqyisə edilmişdir. Məqalədə “Ceyran” sözünün təkə gəraylının rədifi kimi işlənmədiyi, bu sözün şəxs adı olması fikri də izah edilmişdir.

Açar sözlər: Aşıq Ələsgər, “Ceyran” gəraylısı, tekstologiya, metrik quruluş, mənbəşünaslıq.

FOLLOWING THE TRACE OF A SINGLE LINE OR THE STORY OF THE HEROIC GERAYLY “CEYRAN”

Fatma Hacıyeva

Scientific Research Institute of Maternity and Gynecology, Ministry of Health, Baku, Azerbaijan

Abstract. Each poem and every line composed by Ashig Alasgar holds significant value for scholars, readers and poetry enthusiasts. This article examines the gerayly with the refrain “Ceyran” through both poetic and linguistic analysis. Considering that this gerayly likely belongs to the early period of Ashig Alasgar’s creative activity, all recorded variants of the text have been reviewed. The first version published by the researcher Shamsiljedit in 1926, the example edited by Hummet Alizade in 1934, as well as the versions printed in 1999 and 2014, have been compared textologically, with differences analyzed. The article also explains that the word “Ceyran” is used not only as the refrain of the poem, but also as a personal name.

Keywords: Ashig Alasgar, “Ceyran” gerayly, textology, metric structure, source studies.

1. Giriş

Aşıq Ələsgərin adlı gözəlləmələrindən biri də “Ceyran” rədifli gəraylısıdır. Bu gəraylının ilk mətbu variantına Şəmsilcədid adlı tədqiqatçının 1926-cı ildə çap olunmuş “Dan yıldızı” jurnalının 4-cü sayında “El şairləri” adlı məqaləsində rast gəlinir. Məqalədə müəllif tərəfindən əvvəlcə Şəmkir və Şəmsəddin qəzalarında yaşamış el şairləri haqqında məlumat verilir, onların əsərlərinin toplanması, nəşr olunması barədə həyəcan təbili çalınır, sonra isə bir neçə el aşığı ilə birgə Aşıq Ələsgər haqqında məlumat verilir:

“Qədim el şairlərimizdən bəhs edərkən, hal-hazırda həyatda olan xalq arasından çıxmış şairlərimizin ustadı və mürşüdü, qocaman Aşıq Ələsgəri də unutmamalıyıq.

Aşıq Ələsgər bu dəmdə Ermənistanın Nor Bayazed mahalının Göyçə rayonda yaşayır.

Aşıq Ələsgərin şeirləri, şirin-şirin sözləri və qoşmaları bütün Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanın qəzalarında otuz-qırx ildən bəri heç bir yazısı və çapı olmadığına baxmayaraq, çox sürətlə yayılıb xalq arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Bu yerlərdə Aşıq Ələsgərin adını eşitməyən, onun qəzəl-qəzəl sözlərini, şeirlərini artıq həvəslə dinləməyən tapılmaz. Lakin

səğliğində onu təqdir edən əsərlərini toplamaq fikrinə düşən yoxdur. Təbii ki, o dünyadan gedəndən sonra əsərləri ancaq dillərdə qala biləcək, daha bir kitabı, ədəbi əsəri qalmaqdadır... Onun da sözlərindən bir neçə nümunə göstərir, aid olan müəssisə və məsləkdaşlarımızı Aşıq Ələsgərin əsərlərini toplayıb nəşr olunmasına başlamağa dəvət edirəm” [1, s.28-30].

Şəmsilcədid Aşıq Ələsgər haqqında qısa məlumat verdikdən sonra aşığın “Ceyran” rədifli şeirini təqdim etmiş və vurğulamışdır ki, bu şeir aşığın cavan vaxtı demiş olduğu köhnə şeirlərdəndir.

“Ceyran” rədifli gəraylı gözəlliyin lakonik, lakin dərin məzmununda tərifiyədir, desək, yanılmazıq. Burada gözəlin tək cə bədii portreti deyil, eyni zamanda onun daxili xüsusiyyətləri, davranışı və digər keyfiyyətləri təqdim edilir. “Ceyran” aşıq poeziyasının lirik, axıcı sadə və oynaq şəkli olan gəraylının tələblərinə uyğun yazılmışdır. 8 hecadan, 3 bənddən ibarətdir. Qafiyələnmə sistemi yerindədir, daxili bölgüsü müxtəlif variantları nəzərə alınmaqla, əsasən, 4+4 formasındadır. Bu gəraylı Aşıq Ələsgər yaradıcılığının əks olunduğu bütün nəşrlərdə yer almışdır. Lakin gəraylının cəmi üç bənddən ibarət olmasına baxmayaraq təqdim edilmiş nəşrlərdə müxtəlif variantlarda verilməsi məzmun baxımından izahı ilə yanaşı hansı variantın daha məqbul olması sualını da aktual edir.

2. Əsas hissə

“Ceyran” gəraylısı 1934-cü ildə “Azərnəşr” tərəfindən çap olunmuş “Aşıq Ələsgər” kitabında da yer almışdır. Kitabın əvvəlində məlumat verilir ki, Aşıq Ələsgərin kitabda yer almış şeirlərini H. Əlizadə toplamış, tərtib edən və redaktoru isə S. Hüseyndir. Şəmsilcədidin təqdim etdiyi variantla H. Əlizadənin toplamış olduğu variantı müqayisə etdikdə bəzi fərqlər müşahidə edirik:

Şəmsilcədidə birinci bənd:

Durum dolanım başına,
Qaşı, gözü qara ceyran.
Həsərətindən xəstə düşdüm,
Eylə dərdə çarə ceyran.

H. Əlizadənin təqdimatında birinci bənd:

Durum dolanım başına,
Qaşı, gözü qara Ceyran.
Həsərətindən məcnun oldum,
Eylə dərdə çarə Ceyran [2, s.71].

8 il fərqlə işıq üzü görmüş “Ceyran” rədifli gəraylının ilk bəndinin ilk iki misrası eynidir. Lakin 1934-cü ildə H. Əlizadənin təqdim etdiyi variantda 3-cü misra fərqlidir. Fikrimizcə, Şəmsilcədidin təqdim etdiyi variant daha məntiqlidir. Çünki dördüncü misrada “Eylə dərdə çarə ceyran” ifadəsinə əsaslanaraq, çarəni xəstəyə edərlər, yəni “Həsərətindən xəstə

düşmüşəm”, səbəbdır, buna görə də dərdə çarə eyləmək istənilir. “Məcnun olmaq” isə dərd deyil, buna görə də çarə edilməyə səbəb kimi görünmür. 1926-cı il variantında “ceyran” sözünün kiçik, 1934-cü il variantında “Ceyran”ın böyük hərflə verilməsi də diqqətdən yayınmamalıdır. Fikrimizcə, 1926-cı il variantında “Ceyran” sözünün kiçik hərflə verilməsi əlifba, mətbəə xətası ola bilər və yaxud Şəmsilcədid buna əhəmiyyət verməmişdir və “Ceyran” şəxs adıdır və 1934 nəşrində olduğu kimi böyük hərflə yazılmalıdır.

Gəraylı İ. Ələsgərovun 1988-ci ildə tərtibatçısı və ön sözün müəllifi olduğu “Aşıq Ələsgər” kitabında da yer almışdır:

Durum dolanım başına
Qaşı, gözü qara Ceyran!
Həsrətindən xəstə düşdüm,
Eylə dərdə çara, Ceyran! [3, s.153].

İ. Ələsgərov gəraylının 1926-cı il variantına üstünlük vermiş, ikinci və sonuncu misralarda işlənmiş “Ceyran” sözünü xitab hesab edərək böyük hərflə təqdim etmişdir. Maraqlıdır ki, müəllif ikinci və dördüncü misrada işlənmiş “Ceyran” rədifindən sonra nida işarəsindən də istifadə etmişdir.

Gəraylı 1999-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun təqdim etdiyi “Aşıq Ələsgər əsərləri dastan-rəvayətlər xatirələr. Bakı, Şərq-Qərb” 1999 nəşrində də yer almışdır:

Durum dolanım başına
Qaşı, gözü qara Ceyran.
Saldım eşqin atasına,
Eylə dərdə çara Ceyran [4, s.251].

Nümunədən də görüldüyü kimi burada əsas fərq yenə də üçüncü misrada yaranmışdır. Maraqlıdır ki, nəşrin izahlar bölməsində əvvəlki 1926-cı, 1988-ci illər nəşrində verilmiş “**Həsrətindən xəstə düşdüm**” variantı qeyd edilir, lakin 1934-cü il nəşrində qeyd edilmiş “**Həsrətindən məcnun oldum**” variantı təqdim edilmir.

Gəraylının ikinci bəndinə nəzər salmaq. Şəmsilcədidə ikinci bənd:

Oxuyub ərzəmi qansan.
Mən yanana sən də yansan,
Özün bir tülək tərlansan,
Niyə uydun sara ceyran.

Bəndin məzmununu anlamaq üçün nəsrə çevirərək linqvistik təhlil aparmaq zərurəti yaranır. Zənn etsək ki, “Oxuyub ərizəmi qansan...” şərt budaq cümləsidir, baş cümlədəki hərəkətin şərti var, lakin baş cümlə, yəni hərəkətin özü yoxdur, buna görə də budaq cümlədən çıxış edərək düşünmək olar ki, “ərizə” sözü “ərz” də ola bilər, amma “oxumaq” feili təsdiq edir

ki, söhbət yazı nümunəsi “ərizə” dən gedir və qanmaq hərəkəti də “oxuyub” feili bağlaması ilə ifadə edilmiş tərzli hərəkət zərfliyi ilə əlaqəlidir. Yeri gəlmişkən, “qanmaq” feili “başa düşmək” feilindən bir qədər fərqli mənə kəsb edir. “Qanmaq” insanın bir faktı özü tərəfindən dərk etmək, anlamaq mənasında işlənir. Yəni Ceyrana birinci məktub-ərizədə mənəni oxuyub anlamaq, dərk etmək şərti qoyulur.

Düşünsək ki, ikinci misra da şərt budaq cümləsidir, bu şərt birinci misradakı şərtin dərk olunması ilə bağlıdır: “Mən yanana sən də yansan...”, deməli, birinci misrada məktub-ərizənin ünvanlandığı şəxs, yəni Ceyran ərizə-məktubu oxuyub anlasa, məktub-ərizə müəllifinin nə əzab çəkdiyini, nə səbəbdən yandığını biləcək, bundan sonra Ceyran da buna görə narahat olsa, yansa, şərti var, lakin burada da baş cümlə, yəni hərəkətin özü yoxdur. İlk iki misranı şərt budaq cümləsi hesab edərək müəyyən bir qənaətə gəlsək, son iki misradan biri baş cümlə rolunda çıxış etməli, hərəkətin özü olmalıdır. Lakin bunu görə bilmirik. Güman edirik ki, birinci və ikinci misralarda “qan+sa+n” və “yan+sa+n” feilləri feilin arzu şəklinə uyğun olaraq “qan+a+san” və “yan+a+san” şəklində düşünülmüş, lakin janr tələblərinə, yəni 8 hecanı qorumaq zərurəti ilə şərt şəklində verilmişdir.

Üçüncü misrada “Özün bir tülək tərլansan” cümləsi sadə, nəqli cümlədir, bənzətmə məzmunludur, burada tülək-“tükünü tökmüş” mənasında tərլan isə yırtıcı quşun adıdır, deməli, tülək tərլan tükünü tökmüş və ya dəyişmiş yırtıcı quş deməkdir. Ceyran, tükünü dəyişmiş yırtıcı quşa bənzədilir. Məcəzi mənada tərլan igidlik, gözəllik anlamı ifadə edə bilər. Lakin burada diqqəti cəlb edən tərլan sözünün qarşısında işlənmiş tülək təyiniyədir. Niyə məhz tükünü dəyişmiş tərլan? Ağla ilk bioloji faktorlar gəlir. Çoxalma dövründən sonra quşlarda tük tökmə dövrü başlayır. Bu dövrdə quşlar gizli həyat tərzli keçirir, quşların köhnə, öz təravətini itirmiş tükləri yenilənir. Deməli, gizlilik dövrü və onların daha gözəl görünməsi aşığın “tülək tərլan” bənzətməsinə müraciət etməsinə səbəb ola bilər. Prinsip etibarlı ilə üçüncü misranın məzmunu da əvvəlki misralarda verilmiş şərt budaq cümləsinin baş cümləsi olmasına imkan vermir. Son misradakı Ceyrana ünvanlanmış “Niyə uydun sara ceyran” sualı üçüncü misranı tamamlayır. Bu misrada Ceyrana özün tülək tərլan, yəni özün gözəlsən, güclüsən, gizlisən bəs niyə sara-digər yırtıcı quşa uydun? bədii sualı ünvanlanır. Çünki misranın əvvəlində niyə sual əvəzliyi işlənib. Doğrudur, 1926, 1934-cü il nəşrlərində misranın sonunda sual işarəsi yoxdur, lakin 1988 və 1999-cu il nəşrlərində cümlənin sonunda sual işarəsi qoyulmuşdur. Güman etmək olar ki, Ceyranın sara uyması ona irad tutulur. Bizi bu qənaətə gətirən klassik, o cümlədən aşıq poeziyasında tərլanın sardan üstün tutulması fikridir. Sadə dillə desək, hər iki quşun yırtıcı olmasına baxmayaq, poeziyada, xalq yaradıcılığında tərլan sardan üstün mövqedədir. Məsələn, “Tutun keçidləri, kəsin yolları; Tərլan ovlağında sar görünməsin” H. Hüseyinzadə; “Bir tərլanı tora saldı qanlı sar; Bir göyərçin gəlib oldu xilaskar” M. Rahim və bu kimi onlarla nümunələr bədii ədəbiyyatda tərլanın sardan daha çox sevilməsi faktına sübut ola bilər.

Eyni bənd 1934-cü il nəşrində, H. Əlizadənin təqdimatında nisbətən fərqlidir:

Söz danışıb mətləb qansan

Mən yanırım sən də yansan

**Sən ki, tülək tərլansan
Nəyə uydun sara Ceyran.**

Deməli, burada birinci misrada “oxuyub ərizəmi” əvəzinə “Söz danışib mətləb qansan” işlədilmiş, ikinci misrada “yanana” yerinə “yanıram”, üçüncü misrada “özün bir” əvəzinə “sən ki” verilmiş, nəhayət, sonuncu misrada isə “niyə” sual əvəzliyi “nəyə” formasında təqdim edilmişdir.

Birinci “**Söz danışib mətləb qansan**” misrası məzmun və mənə baxımından 1926-cı il nümunəsindən fərqlənir, əgər 1926-cı il variantında Ceyrana məktub-ərizədə mənəni oxuyub anlamaq, dərk etmək şərti qoyulmuşdursa, burada söz danışib dərk etmək şərti irəli sürülür.

1926-cı il variantında ikinci misrada “Mən yanana sən də yansan” şərti ilə Ceyran tərəfindən aşığın yanma səbəbini müəyyən edilməsi, məhz ona görə yanma şərti qoyulurdusa, 1934-cü il variantında iki şərt - “mən yanıram”, “sən də yansan” şərti qoyulur.

Üçüncü misrada 1926-cı il variantındakı “özün” qayıdış əvəzliyi 1934-cü il nəşrində II şəxsin tək “sən” əvəzliyi və “ki” ədatı ilə kompensasiya edilmişdir.

Sonuncu misradakı “niyə” sual əvəzliyi isə 1934-cü il nəşrində “nəyə” sual əvəzliyi ilə əvəzlənmişdir. İlk baxışda hər iki sual əvəzliyi məzmun baxımından eynilik təşkil edir.

İkinci bənd 1988-ci il nəşrində aşağıdakı şəkildədir:

**Söz eşidib, ərzim qansan,
Mən yanana sən də yansan,
Özün bir tülək tərլansan
Niyə uydun sara, Ceyran?! [3, s.154].**

Bu nəşrdə birinci misra digər nəşrlərdən fərqlənir, fikrimizcə, bu daha məqbuldur, 4+4 bölgüsünə uyğundur, sözümü eşitsən, ərzimi, yəni fikrimi qansan şərti irəli sürülür və yaxud da əvvəldə qeyd etdiyimiz ki, arzu edilir.

İkinci misrası 1926-cı il versiyasına uyğun saxlanılmış, üçüncü və dördüncü misralar da 1926-cı il nəşrinə uyğun verilmişdir.

1999-cu il nəşrində isə ikinci bənd 1988-ci il nəşrində olduğu kimi təqdim olunur.

2014-cü il nəşrində ikinci misra “Mən yanıram sən də yansan” şəklində verilmişdir [5, s.112].

Gəraylının möhürbəndi Şəmsilcəddə aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

*“Ələsgərəm” abdal oldum.
Eşqin girdabında qaldım.
Küsdürmüşdüm, könün aldım,
Yalvara-yalvara ceyran.*

Nümunədən də göründüyü kimi 1926-cı il nəşrində Ələsgər sözü dırnaq içərisində verilmiş, Aşiq özünü abdal adlandırmışdır. “Abdal oldum” mürəkkəb feili şühudi keçmiş

zamanda işlənmişdir. “Abdal” klassik ədəbiyyatda bir neçə mənada işlənir. “Dünya nemətlərindən əl çəkib mənəvi kamilliyə çatmağa can atan şəxs” mənəsi dini-təsəvvüfdə və dində işlənirsə, bəzi dini icmalarda “baba” mənəsi, “Koroğlu” dastanında “dərviş” mənəsində işlənmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatında “pis geyimli”, “dılənçi”, “avara-sərsəri” mənəsi, dialektlərdə “bilikli və yetim” mənaları əsas götürülür [6, s.1]. Fikrimizcə, bu misrada “abdal” “çarəsiz”, “köməksiz” anlamındadır. İkinci misrada “Eşqin girdabında qaldım” ifadəsi də fikrimizi qüvvətləndirir. Bu baxımdan “Eşqin girdabı” söz birləşməsinin əsas tərəfi olan “girdab” sözü diqqəti cəlb edir. Fars sözü kimi girdə (dairəvi) və ab (su) sözlərinin birləşməsi ilə yaranmış “girdab” həqiqi mənada “burulğan”, məcazi mənada isə “ağır, qorxulu hal, çıxılmaz vəziyyət” mənaları kəsb edir. Deməli, lirik qəhrəman çarəsiz, köməksiz çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdür. Üçüncü və dördüncü misraların poetik məzmunundan aydın olur ki, lirik qəhrəman ona görə çarəsiz, köməksiz halda çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdür ki, o yarı, yəni Ceyranı küsdürmüşdür. Lirik qəhrəmanın üçüncü misrada vəziyyətdən çıxdığının, yəni Ceyranın könlünü aldığı, dördüncü misrada isə bunu yalvara-yalvara etdiyinin şahidi oluruq.

Möhürbənd 1934-cü il H. Əlizadə təqdimatında fərqlidir:

Ələsgərəm abdal olam
Eşqin girdabında qallam
Küsdürmüşəm könlün allam
Yalvara-yalvara Ceyran.

Burada fərq həmqafiyə olan feillərin zamanındadır. 1926-cı il variantında “abdal oldum”, “qaldım”, “könlün aldım” şəklində şühudi keçmiş zamanda, “küsdürmüşdüm” nəqli keçmiş zamanda, lakin “idi” hissəciyi ilə verilmişdirsə, 1934-cü il nəşrində feillərdən həmqafiyə olanlar qeyri-qəti gələcək zamanda, tələffüz formasında, “Küsdürmüşəm” feili isə, nəqli keçmiş zamandadır. 1988-ci il nəşrində, o cümlədən 1999-cu il variantında da sonuncu bənd eyni formadadır. 2014-cü il nəşrində də sonuncu bənd 1926, 1988 və 1999-cu il nəşrində olduğu kimidir.

Fikrimizcə, gəraylının möhürbəndi kimi ən optimal variant 1926-cı ildə Şəmsilcədid tərəfindən təqdim edilmiş variantdır. Linqvistik yanaşma da bunu təsdiq edə bilər.

Ələsgərəm, abdal ol+du+m nəticədə Eşqin girdabında qal+dı+m, çünki Ceyranı küsdür+müş+dü+m, Yalvara-yalvara könlün al+dı+m. Bu misrada zaman ardıcılığı məntiqi ardıcılığı təmin edir, lakin digər variantlarda isə hadisələrin zaman baxımından uyğunluğu pozulur.

Ələsgərəm abdal ol+ar+am, Eşqin girdabında qal+ar+am bu hadisələr qeyri-qəti gələcəyə aiddir, küsdür+müş+əm nəqli keçmiş zamandadır, könlün al+ar+am feili ilə zaman ardıcılığı təmin olunsa da, əvvəlki iki feil ilə zaman baxımından uyğun deyil, hadisələrin ardıcılığı pozulur.

Nəticə. Aşiq şeiri şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolu kimi çoxvariantlıdır. Nəzərə alsaq ki, Dədə Ələsgər şeirlərini bədahətən demiş, yazmamış, toplayıcılar tərəfindən ağızdan-ağza eşidilərək yazıya alınmışdır, o zaman “Ceyran” rədifli gəraylıda da çox variantlılığın olması

başə düşüldür. Bununla yanaşı ən doğru variantın seçilməsi, mövcud variantların diqqətlə gözdən keçirilməsi də vacibdir. “Ceyran”ı tədqiq edərkən əldə etdiyimiz bütün variantları diqqətlə nəzərdən keçirməyimiz də bu məqsədə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. “Dan yıldızı” T. T. Ə. Gürcüstan və Ermənistan Komitələrinin Nəşriyyatı, 1926, № 4.
2. Aşiq Ələsgər (1934), Toplayanı H. Əlizadə, tərtib edənı və redaktoru S. Hüseyin. Bakı Azərnəşr.
3. Aşiq Ələsgər (1988), Seçilmiş Əsərləri. Bakı, Yazıçı.
4. Aşiq Ələsgər (1999), Əsərləri, Dastan-Rəvayətlər, Xatirələr. Bakı, Şərq-Qərb.
5. Aşiq Ələsgər (2014), Bütün Əsərləri. Bakı, Ol MMC.
6. Azərbaycan dialektoloji lüğəti I cild, A-L, (1999), Ankara, Kılıçarslan Matbaacılıq Ltd.
7. Əfəndiyev P. (2008), Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı. Bakı, ADPU nəşriyyatı.